

EWOLUCJA MIEJSCA INSTYTUCJI PREZYDENTA W SYSTEMIE POLITYCZNYM UKRAINY (1996-2010)

Krokowska Olga

*kandydat nauk politycznych, tłumacz przysięgłych w Ministerstwie Sprawiedliwości
Rzeczpospolita Polska pod numerem TP / 76/15, Lublin, Polska
olga.krokowska@gmail.com*

Streszczenie. W artykule przeanalizowano ewolucję miejsce instytucji prezydenta w systemie politycznym Ukrainy.

W okresie od 1996 do 2010 roku miejsce instytucji prezydenta w systemie politycznym Ukrainy kilkakrotnie zmieniało się. Obecność instytucji prezydenta, jak również prerogatywy głowy państwa były przedmiotem ostrych dyskusji w Parlamencie. Siły polityczne sprzeczały się co do tego, jaką republiką ma być Ukraina: parlamentarną, prezydencką, czy prezydencko-parlamentarną. Wiodący problem polegał jednak na tym, iż wszystkie reformy i dyskusje dotyczące systemu politycznego nie wdrażano w celu ulepszenia sytuacji w państwie, lecz w celu zabezpieczenia wpływów poszczególnych grup interesów.

Słowa kluczowe: prezydent; instytut prezydenta; republika prezydencka; parlamentarna; prezydencko-parlamentarna; system polityczny.

EVOLUTION OF THE PRESIDENCY IN THE POLITICAL SYSTEM OF UKRAIN (1996-2010)

Krokovska Olga

*candidate of Political Science, jury translator under the Ministry of Justice
Republic of Poland under number TP / 76/15, Lublin, Poland*

Abstract. The article analyzes the evolution of the role of President in the political system of Ukraine. The place and the role of President, as an institution, in the political system of Ukraine has changed several times between 1996 and 2010. The very presence of such office as well as the prerogatives of the head of state were the subject of intense discussions in the Parliament, and various political forces were arguing over desirable shape of the Ukrainian political system. When some of them opted for parliamentary republic, other pursued the presidential or presidential-parliamentary model. The main problem, however, was that all the reforms and discussions about the political system were not implemented to improve the situation in the state, but to secure the influence of individual interest groups.

Keywords: president; office of the president; presidential republic; parliamentary; presidential-parliamentary; political system.

ЕВОЛЮЦІЯ МІСЦЯ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТСТВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ (1996-2010)

Кроковська Ольга

*кандидат політичних наук, присяжний перекладач при міністрі юстиції
Республіки Польща за номером TP/76/15, Люблін, Республіка Польща*

Анотація. В період з 1996 до 2010 року, місце Президента в системі державного правління України змінювалось декілька разів. Існування інституту президентства, а також його повноваження, були темою бурхливих дискусій в Парламенті. Серед політичних сил

виникало немало суперечностей щодо того якою саме республікою має бути Україна: парламентською, президентською чи змішаною. Однак головна проблема полягала у тому, що реформи політичної системи в Україні впроваджувалися не для покращення ситуації в державі, а для забезпечення інтересів окремих впливових груп.

У статті представлено еволюцію місця інституту президентства у політичній системі України.

Ключові слова: президент; інститут президентства; республіка президентська, парламентська, змішана; політична система.

В період з 1996 до 2010 року, місце Президента в системі державного правління України змінювалось декілька разів. Існування інституту президентства, а також його повноваження, були темою бурхливих дискусій в Парламенті. Серед політичних сил виникало немало суперечностей щодо того якою саме республікою має бути Україна: парламентською, президентською чи змішаною. Комуністи вважали, що інститут президентства не потрібен Україні взагалі та пропонували його скасувати. Соціалісти і аграрники, в свою чергу, пропонували запровадити таку форму правління, в якій Верховна Рада обирала б як Президента так і Прем'єра. При цьому, демократичні сили, прагнули установити парламентсько-президентську систему.

Однак, Президент Леонід Кучма намагався виконувати свої повноваження маючи сильну позицію і виступав за встановлення Президентської Республіки (*Olechno A., 2009, c. 32*).

Слід зазначити, що полеміка стосовно вибору найбільш відповідного устрою, відбувалась не тільки серед українських політиків але, також, в науковому і, загалом, міжнародному середовищі.

Прихильники президентської форми правління були переконані, що саме цей устрій гарантує політичну стабільність молодій державі (*Osicski J., 2000, c. 7*). Президент, який є главою виконавчої влади, може швидко прийняти відповідне рішення щодо проведення ефективних реформ в державі та економіці (*Słomka T., 2005, c. 18*). Противники президентської системи стверджували, що концентрація влади в руках сильного Президента, в умовах несконсолідованої демократії може загрожувати встановленням диктатури (*Mojak R., 1994, c. 331*). Крім того президентський устрій заохочує до формування мажоритарної системи, а не структурованих партій, через що блокує можливість здобування компромісів (*Antoszewski A., 1998, c. 55; Wiatr J., 2001, c. 25*). Однак, слід відмітити, що універсальної відповіді на питання, стосовно найбільш відповідної системи державного правління не існує. Оскільки цей вибір повинен залежати від багатьох факторів, характерних для конкретної держави (*Gebethner S., 1997, c. 80*).

В світовій практиці, вибір відповідної системи дуже часто залежав від того, яка політична сила була на даний момент при владі і мала вирішальний вплив на форму основного закону, а також „під кого” або „проти кого” було написано Конституцію.

В початковому періоді незалежності України, до 1996 року, було вирішено забезпечити провідну роль для інституту Президента і установити президентську систему правління.

Відповідно до Конституції СРСР з 20 квітня 1978 року, Президент був не тільки главою держави але й Головою виконавчої влади (*Конституція*

Української СРСР від 20 IV 1978). Така сильна позиція глави держави стала причиною частих конфліктів між Президентом і Парламентом.

Нормалізувати відносини між гілками влади мала Конституція України від 28 червня 1996 року, згідно з якою, устрій України змінювався з президентської на президентсько–парламентську республіку. Водночас, нова Конституція та зміна форми правління не усунула попередніх проблем у зв'язку з недоопрацьованістю питання розподілу влади і схеми співпраці між найвищими державними органами. Комісія Ради Європи, аналізуючи нову Конституцію України, внесла багато застережень, між іншим: щодо відсутності можливості усунення Президента з його посади, шляхом проведення всеукраїнського референдуму, а також щодо одноосібного визнання Президента гарантом прав і свобод людини і громадянина (*Draft Opinion on the Constitution Ukraine*).

Згідно з Конституцією 1996 року, глава держави мав дуже масштабні повноваження, які значно перебільшували повноваження президентів в інших парламентсько-президентських республіках. Установлення такої сильної позиції Президента України можна пояснити по-перше звичкою українського суспільства до надання керівнику країни виключної центральної ролі, по-друге переконанням, що сильний інститут Президента в країні з незрілою демократією може протидіяти послабленню держави та запобігти відцентровим силам знищити встановлену систему (*Цветков В. В., Кресіна І. О., 2003, с. 383*).

Згідно з положеннями Конституції в редакції від 28 червня 1996 року, Президент втрачав повноваження голови виконавчої влади, однак, з огляду на належний президентові статус і форму правління в країні, продовжував призначати Прем'єра, членів Кабінету Міністрів, керівників центральних органів виконавчої влади, а також керівників місцевих органів державної адміністрації (*Zajec A., 1997, с. 58*). Додатково, Президент України, впродовж трьох років від набуття чинності новою Конституцією, отримував надзвичайні повноваження щодо видачі указів з економічних питань на рівні законів (*Mojak R., 2005, с. 265*). Указ набирав чинності в разі його підписання Прем'єром, а потім, у формі законопроекту, мав бути ухвалений більшістю Верховної Ради. Рада практично не мала можливості відхилити указ Президента. У випадку непогодження з президентським указом, парламент був зобов'язаний прийняти свій законопроект який був би відповідником президентського указу (*Pochodyła P., 2002, с. 49*). Такі повноваження дозволяли главі держави бути гарантом економічної стабільності в державі а також, де-факто, бути керівником виконавчої влади. Повноваження глави держави були розширені у 1996 році, коли Президент Кучма видав указ, в якому підпорядкував собі Міністерства Оборони, Закордонних і Внутрішніх Справ (*Zajec A., 1997, с. 60*). З цього моменту перевага Президента в системі органів державної влади стала значною. Парламент виконував другорядну роль, а Уряд був підпорядкований голові держави. В такій ситуації система рівноваги влади в Україні була замінена системою рівноваги впливів окремих груп інтересів – олігархічних кланів з оточення Президента (*Olszański T., 2002*).

Такою сильною позицією глави держави була незадоволена велика кількість політичних сил, саме тому вони багаторазово намагалися змінити Основний Закон України.

У 1999 році до парламенту потрапило 11 проектів новелізації конституції. Пропоновані зміни, переважно, стосувалися розподілу повноважень, зменшувалих

позицію глави держави та збільшуючих значення Уряду і Парламенту (*Орzych М. Ф., 2003, с. 66*).

Наступна спроба зміни устрою мала місце у 2002 році. Цього разу ініціатором реформи був сам Президент Л.Кучма, який змінив тактику і декларував, що устрій України необхідно змінити в напрямку парламентсько-президентської республіки, тобто - в напрямку ослаблення позиції інституту Президента. Таке несподіване рішення Кучми пояснювалось бажанням Президента повернути довіру суспільства після «касетного скандалу», оскільки він хотів бути сприйнятим як реформатор політичного устрою країни. При цьому, не маючи свого наступника на президентських виборах, він побоювався передавати опозиції владу Президента з такими широкими повноваженнями (*Рахманін С., 2004*). Ініціативу Президента підтримала Соціал-демократична партія України (об'єднана), Партія Регіонів, Трудова Україна і Комуністична партія України (*Baluk W., 2006, с. 104*). Опозиція не була переконана, щодо такої зміни устрою, оскільки побоювалася втратити наявні на той момент повноваження Президента перед виборами, що наближалися у 2004 році.

Еволюція української системи у напрямку парламентаризму створювала певні шанси але також і перешкоди для стабілізації демократії в Україні. З однієї сторони сильна позиція Парламенту запобігала концентрації влади в руках однієї людини і сприяла розвитку політичного плюралізму. Однак, існування сильного Парламенту вимагало від парламентаріїв високої культури порозуміння, терпимості та вміння йти на компроміси. У парламентській республіці право призначення Уряду надається Найвищому законодавчому органу. Це означає, що склад Уряду і ефективність його роботи повністю залежать від політичних сил. У зв'язку з чим, в умовах крайньої багатопартійності існує велика ймовірність генерування нестабільних урядів.

Чергова зміна державного устрою України розпочалась під час помаранчевої революції. З метою стабілізації політичної ситуації в країні, 8 грудня 2004 року, в результаті компромісу між владою та опозицією, було затверджено конституційну реформу, що змінювала Україну з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку (*Рудик П., 2008, с. 3-140; Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л., 2006; Тимченко І. В., 2008, с. 4-13*). Реформа обмежувала владу президента і передавала частину його повноважень Кабінету міністрів і Парламенту. Було прийнято, що частина зміни до Основного Закону держави набуде чинності з 1 січня 2006 року, натомість друга частина положень вступала в силу в день відкриття першого засідання новообраної в 2006 році Верховної Ради.

Новелізований закон, значно послабив повноваження Президента України (*Конституція України, 1996*). На підставі конституційної реформи, перш за все, змінився спосіб призначення Кабінету Міністрів. За новою редакцією Конституції склад Кабінету міністрів призначався Верховною Радою України, а не Президентом. За поданням Президента Верховна Рада призначала лише Міністра оборони і Міністра закордонних справ. Інші члени уряду призначались Парламентом за поданням Прем'єр-міністра України.

Додатково було зменшено право вето глави держави, оскільки парламент мав можливість відхилити вето Президента кваліфікованою більшістю. Нова редакція заборонила Президенту накладати вето на закони Верховної Ради про

внесення змін до Конституції України. Було значно звужено сферу контрасигнування актів Президента, що мають скріплюватися підписами Прем'єр-міністра і міністра відповідального за нормативний акт та його виконання. Таким чином без контрасигнування акти Президента вважались не дійсними. Це означало, що в ситуації критичної коабітації, Уряд міг блокувати нормативні акти, видані главою держави.

В результаті змін, правовий статус Кабінету Міністрів еволював від органу, підпорядкованого президенту до органу практично незалежного від голови держави. Нові повноваження Президента дозволяли втручатися лише в питання, пов'язані з оборонною та закордонною політиками. За свою діяльність Уряд ніс відповідальність вже не тільки перед Президентом але також перед Парламентом, оскільки Верховна Рада набула право не тільки призначати але й звільняти Прем'єра та інших членів Уряду.

Конституційна реформа мала сприяти підвищенню ефективності і прозорості влади. Однак, у зв'язку з політичними обставинами, тільки поглибила політичну кризу в державі. Під час застосування впроваджених змін в практиці, виникало багато сумнівів і суперечок, щодо інтерпретації основних положень Конституції стосовно розподілу компетенцій між гілками державної влади.

Запровадження парламентсько-президентської системи в Україні не завершило процес реформування устрою і стало причиною перманентних конфліктів і суперництва між окремими органами влади. Така ситуація виникала з неготовності політичних еліт і політичної системи України загалом до впровадження запланованих змін. На той час розвиток політичної системи залишався неструктурованим, більшість партій не мала суспільної підтримки і не могла ефективно виконувати свої функції, при цьому у Верховній Раді постійно виникали проблеми з формуванням стабільної парламентської більшості (Мартинюк Р. С. 2006, с. 202).

У зв'язку з вищезгаданим прогнозувалось, що подальша еволюція системи державної влади у напрямку парламентаризму може ще більше дестабілізувати ситуацію в країні (Палій О.), оскільки постійні суперечки між політичними силами щодо напрямку розвитку держави, могли загрожувати безпеці України і розвинути авторитарні тенденції в державі (Марчук Р.).

Зважаючи на вищезгадане але, на сам перед, намагаючись встановити більш відповідну для себе систему управління в Україні, починаючи з 2005 року, деякі політичні сили підіймали спроби новелізувати існуючу Конституцію. З березня 2009 року Президент Віктор Ющенко оголосив перший законопроект щодо внесення змін до Конституції, в якому запропонував поширити повноваження глави держави (*Проект Закону України про внесення змін до Конституції України; Жданов І.*). Така пропозиція була незрозумілою, враховуючи наближення президентських виборів під час яких ймовірними переможцями могли стати опоненти діючого Президента – Віктор Янукович або Юлія Тимошенко. Деякі політологи вважали, що проект Президента був лише передвиборчою технологією, завдяки якій Ющенко хотів підвищити свій авторитет і повернути до себе увагу (*Ющенко хоче використати обговорення своєї Конституції, як банальну передвиборчу технологію – Фесенко*). Існувала й інша думка про те, що завдяки цьому законопроекту Ющенко хотів офіційно оприлюднити своє

ставлення до конституційної реформи 2004 року та свої погляди на політичну систему в Україні (Жданов І.).

Наступні законопроекти стосовно конституційної реформи пропонувала Партія Регіонів. Один з яких самостійно підготували *регіонали* (Проект Закону про внесення змін до Конституції України, 2008; Попов А., 2000), а другий в співпраці з Блоком Юлії Тимошенко (*Тайное становится явным: проект от БЮТ и ПР*). У вище згаданих проектах було запропоновано ввести в Україні парламентаризм. Перший проект був розглянутий Верховною Радою, однак не отримав відповідної підтримки. Другий, натомість, не був реалізований через відсутність порозуміння і конфлікт інтересів між ПР і БЮТ.

Змінити новелізовану у 2004 році Конституцію вдалось лише 30 вересня 2010 року, коли, за поданням 252 народних депутатів про неконституційність Закону України „Про внесення змін до Конституції України“ від 8 грудня 2004 року № 2222–IV, Конституційний Суд України прийняв рішення про скасування політичної реформи і відновлення Конституції 1996 року (*Рішення Конституційного Суду України...*, 2004). Суд визнав, що на момент прийняття закону № 2222–IV у 2004 році мало місце порушення процедури його прийняття, яке полягало у тому, що після надання Конституційним Судом висновку стосовно зазначеного законопроекту, до нього були внесені зміни, які потім не були направлені до КС для отримання повторного висновку.

Натомість, згідно з законодавством України, обов'язковій перевірці підлягав не тільки законопроект про внесення змін до Конституції України, але й поправки, внесені до нього. У зв'язку з вищезгаданим, рішення Конституційного Суду мало всі законні підстави і є зрозумілим.

Питання, водночас, полягало в тому, чому депутати, які у 2004 році, ухвалювали цей Закон, вирішили у 2010 році визнати його неконституційним. І чому це питання розглядається через шість років з моменту порушення процедури, тим більш, що проблема легітимності внесених змін виникала і раніше. Така ситуація виникала через те, що реформи в Україні впроваджувалися не для покращення ситуації в державі, а для забезпечення інтересів окремих впливових груп. На жаль, найвищі органи юрисдикції, які мали гарантувати верховенство права в Україні, дуже часто ставали інструментом в руках правлячих кланів.

Повернення Конституції 1996 року, крім поширення повноважень Президента, не вирішило існуючих проблем і призвело до виникнення нових дилем, між іншим стосовно того, що робити з законами та іншими нормативно-правовими актами, які приймалися в період між 2004 і 2010 роками (тобто за неконституційним порядком) і чи результати виборів, які відбулись в той період, є легітимними.

Така невизначена ситуація, безумовно, сприяла наростанню в державі обсягу правових казусів, бурхливим дискусіям та створювала сприятливі умови для чергових кризових ситуацій.

References:

1. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. –Х.: Фоліо,2005. – 48 с.

2. Мартинюк Р. С. Перспективи утвердження режиму парламентаризму в сучасній Україні / Р. С. Мартинюк//Держава і право.–2006 –№ 35. – с. 200–209.
3. Орзых М. Ф. Конституционная реформа в Украине. Учебное пособие/ М. Ф. Орзых; Одесская национальная юридическая академия. – О.: Юридична Література, 2003. – 123 с.
4. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України/ В.Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко; заг. ред. В. Ф. Погорілко; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, Київський ун–т права. – К. : Наукова думка : Прецедент, 2006. –338 с.
5. Рудик П. Коментар до конституційних змін/ П. А. Рудик. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 217 с.
6. Тимченко І. В. Конституційна реформа: усвідомлений обопільно розбрат чи об'єктивна необхідність/І. В. Тимченко //Право України.–2008 –№ 9. – с.4–13.
7. Цветков В. В., Кресіна І. О. Суспільна трансформація і державне управління в Україні. Політико-правові детермінанти: Монографія/ В. В. Цветков, І. О. Кресіна– К. : Видавничий дім ІнЮре, 2003. – 459 с.
8. Antoszewski A. Parlamentaryzm i prezydenccjalizm (rozważania modelowe)/ red. A. Antoszewski, R. Herbut, Demokracje Europy Środkowo–Wschodniej w perspektywie porównawczej, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998.– s. 53–74.
9. Baluk W. Kształtowanie systemu politycznego Ukrainy w okresie transformacji ustrojowej (1987–2004), Wrocław, Oficyna Wydawnicza Arboretum, 2006. –436 s.
10. Gebethner S. System rządów parlamentarno–gabinetowych, system rządów prezydenckich oraz rozwiązania pośrednie/ red. M. Domagała, Konstytucyjne systemy rządów–możliwość adaptacji do warunków polskich, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 1997. – s. 77–93.
11. Mojak R. Instytucja prezydenta w okresie przekształceń ustrojowych 1989–1992, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe 1994. – 343 s.
12. Mojak R., Republika Ukrainy/ red. E. Gdulewicz, Ustroje państw współczesnych, , II t., Lublin, UMCS, 2005. – s. 251–283.
13. Olechno A. Instytucja Prezydenta w systemie konstytucyjnych organów Ukrainy (1996–2005), Toruń, Adam Marszałek, 2009. – 270 s.
14. Osicki J. Prezydent w państwach współczesnych, Warszawa, SGH, 2000. –226 s.
15. Pochodyła P. Pozycja ustrojowa prezydenta na Litwie, Ukrainie i Białorusi w świetle pierwszych konstytucji po upadku ZSRR, Lublin, Morpol, 2002. – 69 s.
16. Słomka T. Prezydent Rzeczypospolitej po 1989 roku. Ujęcie porównawcze, Warszawa, Aspra–Jr, 2005. – 308 s.
17. Wiatr J. Prezydent w systemie demokratycznym, Koszalin, Wydawnictwo Uczelniane WSH, 2001. – 55 s.
18. Zajec A. Nowa Konstytucja Ukrainy// Przegląd Sejmowy – 1997, № 6. – s.51–69.
19. Жданов І. Президентський проект конституції: попередній аналіз [Електронний ресурс]/Українська Правда. Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/03/31/3845335/>. – Назва з екрана.
20. Конституція Української СРСР від 20 IV 1978 [Електронний ресурс]/ Верховна Рада України. Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>. – Назва з екрана.
21. Марчук Р. Проблема функціонування сучасного парламентаризму в Україні [Електронний ресурс]/Народна Правда. Режим доступу: http://narodna.pravda.com.ua/politics/47da8213b4a59/view_print/. – Назва з екрана.
22. Палій О.Чому парламентська республіка не для України? [Електронний ресурс]/ Українська Правда. Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/4b1aa13e6de64/>. – Назва з екрана
23. Проект Закону про внесення змін до Конституції України від 08.07.2008 [Електронний ресурс]/ Верховна Рада України. Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=32942. – Назва з екрана.

24. Проект Закону України про внесення змін до Конституції України, Пояснювальна записка до проекту Закону України Про внесення змін до Конституції України [Електронний ресурс]/ Верховна Рада України. Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=34882. – Назва з екрана.
25. Президентський проект нової Конституції – не більш ніж тема для обговорення [Електронний ресурс]/ Центр Разумкова. Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=1352&direct=7. – Назва з екрана.
26. Попов А. Небрежное заключение о небрежной Конституции Украины. Венецианская комиссия об Основном законе от ПР [Електронний ресурс]/ Еженидельник 2000. Режим доступа: <http://2000.net.ua/2000/forum/puls/45884>. – Заг. с екрана.
27. Рахманін С. 2004 пишемо, 2006- на УМ пішло? [Електронний ресурс]/ Дзеркало Тижня. Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1030/37883/>. – Назва з екрана.
28. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України „Про внесення змін до Конституції України“ від 8 грудня 2004 року № 2222–IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) з 30 X 2010 року [Електронний ресурс]/Конституційний Суд України, Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=122407>. – Назва з екрана.
29. Тайное становится явным: проект от БЮТ и ПР [Електронний ресурс]/ Зеркало недели. Режим доступа: <http://www.dt.ua/1000/1550/66332/>– Заг. с екрана.
30. Ющенко хоче використати обговорення своєї Конституції, як банальну передвиборчу технологію – Фесенко [Електронний ресурс]/ Західна інформаційна корпорація. Режим доступу: <http://zik.com.ua/ua/news/2009/08/25/193596>– Назва з екрана.
31. Draft Opinion on the Constitution Ukraine [Elektronic resource]/ Venice Commission, Mode of access: <http://www.venice.coe.int/docs/1997/CDL%281997%29001-e.pdf>. – Title from the screen.
32. Olszański T. Wybory parlamentarne na Ukrainie 2002 [Strona internetowa]/ Ośrodek Studiów Wschodnich. Dostęp: <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/prace-osw/2003-04-15/wybory-parlamentarne-na-ukrainie-2002-r-wyniki-przebieg-konsekwencje>. – Tytuł z ekranu.